

Глава VI. Шкільне краєзнавство і фізичне виховання учнів на Волині і Західноукраїнських землях. Розділ 16. Шкільне краєзнавство радянської Волині (20-ті – 30-ті рр. XX ст.) // Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія/ за ред. проф. Левківського М.В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 452 – 475.

Рудницька Н.Ю.,

кандидат педагогічних наук, доцент

кафедри дошкільного виховання і педагогічних інновацій
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Розділ 16. Шкільне краєзнавство радянської Волині (20-ті – 30-ті рр. XX ст.)

16.1. Використання краєзнавчого матеріалу в навчанні школярів радянської Волині

У перші повоєнні роки відбулася цілковита зміна державної освітньої політики. Найбільша увага зверталась на загальні питання народної освіти. Найактуальнішою проблемою у ці роки був перехід до єдиної трудової школи.

Про напрямок освітньої політики уряду УНР дає уявлення "*Циркуляр до директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та ін. шкіл України*", підписаний Генеральним секретарем народної освіти *І.Стешенком*. У ньому визначалось, що одним з головних завдань нової школи мусить бути виховання дітей у повазі до нового ладу на Україні, до нашого відродженого краю. У циркулярі наголошувалось на необхідності запровадження у школах курсу *українознавства* (українська мова і література, історія та географія України з елементами краєзнавства)[1, с. 29]. Чимало уваги вивченню рідного краю у ці часи приділялось в органі Всеукраїнської Вчительської спілки "*Вільна українська школа*" (Київ), зокрема, дисциплінам, що включались у курс українознавства. За часів гетьманату Департамент Нижчої Освіти у 1918 році видав "*Тимчасові програми для початкових шкіл на 1918-1919 н. р.*"[2]. Він також пропонував

шкільний план предметів нижчої початкової школи на 1918-1919 навчальний рік.

З української мови і письма у тимчасових програмах пропонувались бесіди на теми з життя, що оточує дитину, бесіди за картинками, та перекази прочитаного, письмо з питань життєвих тем, що оточують дитину та за картинками [2, с. 5].

При вивченні математики в нижчій початковій школі діти повинні вдосконалювати арифметичні знання на життєвих задачах, які брались з оточення. "У наших школах це будуть задачі переважно сільськогосподарського змісту. Одначе, маючи на увазі поступовий розвиток сільського господарства, а також особливості місцевості, де є школа, потрібно вводити задачі, що торкаються кооперації, торгівлі, промисловості" [2, с. 14].

З третього року навчання вводиться *пропедевтичний курс географії у зв'язку з краєзнавством*, яке вивчається без підручника, на спостереженнях, самостійній роботі учнів, за допомогою екскурсій. Програма включає також знайомство зі школою та її околицями, планом і масштабом, з землею, ґрунтом, зокрема ґрунтом біля села (міста), ґрунтовими водами, річкою коло села (міста), промислами у селі (місті), торгівлею у селі (місті). Також даються поняття про повіт, його межі, про губернію та її межі. До якої волості, й до якого повіту та губернії належить рідне село? Одним з основних методів вивчення географії у зв'язку з краєзнавством програмою передбачався метод систематичних спостережень за опадами, хмарністю, вітром і температурою повітря, спостереження над височиною сонця, обрієм, точками сходу і заходу, довжиною дня і ночі в різні пори року [2, с. 15-16].

З третього класу також вводиться пропедевтичний курс з історії України. "Підручника з історії для учнів початкової школи не потрібно. Відомості з рідної історії подаються шляхом бесід, колективного читання, ознайомлення з народними поетичними творами, та, по змозі, драматизацією їх, а також шляхом екскурсій" [2, с. 18-19]. "У 4-й групі бажано звернути

увагу дітей на художні багатства рідного краю - зацікавити їх вишиванням, мережками, старовинними убраннями, посудом, різьбою та ін." [2, с. 22].

Проблемі вивчення рідного краю приділялась увага і в згаданому раніше *"Проекті єдиної школи на Україні"*, розробленому *П.Холодним* за часів Директорії. Основою навчання за цим проектом мало служити знання своєї місцевості, свого краю, викладання рідною мовою[3].

Як бачимо, вже перші українські національні програми були орієнтовані на використання місцевого матеріалу, з опорою на краєзнавчий принцип у навчанні. У цей час Наркомос УРСР приділяв певну увагу національному компоненту освіти, а саме: вивченню в школах краєзнавства, географії й історії України, навчання дітей українською мовою. Про це свідчить постанова Наркомосу УРСР від 14 березня 1919 р. *"Про викладання мови, історії і географії України"*[4, с. 28].

На початку 20-х років в Україні розгорнувся широкий краєзнавчий рух, який безпосередньо позначився на роботі шкіл. Цей рух "поставив на перший план вивчення ландшафту, краювого спільного проживання людини і природи, пов'язав географію з історичними процесами в царині цього спільного життя, позначившись на побудові планів і програм сучасної школи"[5, с.193]. Як свідчать джерела, у 1919 р. багато уваги вивченню краєзнавства приділялось у 3-й Житомирській трудовій школі [6, с. 1].

У 1918-1920 рр. у школах України не було єдиних програм з окремих навчальних дисциплін. Працівники народної освіти на місцях розробляли їх самостійно. Часто таких програм у школі взагалі не було. Одним з невідкладних завдань, що конче вимагало розв'язання у цей період, стало питання по краєзнавчий підручник у школі. Але справа з краєзнавчим підручником для шкіл у перші роки після революції просувалась повільно. Головним чином через опозицію до книжного навчання традиційної школи, яка ставилась до підручників негативно, вважаючи, що активність та дослідницький метод нової школи відкидають потребу в них.

У 20-30-ті роки ХХ ст. дослідженням шкільного краєзнавства на Волині займався *П.Постоев*¹.

У 1918 році виходить з друку підручник для українських початкових шкіл *"Рідний край. Початкова географія"* *П.Г.Постоева* [9]. Дана книга вміщувала теми, які можна систематизувати в кілька груп відповідно до контекстного аналізу:

- *загально - географічна група*: "Що таке географія", "Довжина і ширина", "Висота предметів", "Напрямок" , "Будова поверху або лице землі" , "Карта волості, повіту й губернії", тощо;
- *природнича група*: "Рослинність", "Звіринність", "Захисний колір звірів і птахів", "Лісові, степові й водяні звірі й птахи", "Інша живина", тощо;
- *соціально-економічна група*: "Люде", "Людська робота, або промисловість", "Хазяї та робітники", "Поділ праці", "Людські спілки та товариства", тощо.

Таким чином, цей підручник повністю відповідав вимогам до вивчення краєзнавства в українських школах 20-х років.

Дана книга була підручником для учнів початкової школи, тому найскладніші поняття автор подав у простому і доступному вигляді. Наприклад, він так трактує географію: *"Те місце, де ми живемо, є тільки мала частина землі. Земля дуже велика і, щоб дивитись на неї видючими*

¹ П.Г.Постоев (1875-1938) - закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. У 1911-1919 рр. працював наставником учительської семінарії у м. Коростишеві на тогочасній Київщині (тепер Житомирська обл.). З 1919 р. - завідуючий учительською семінарією, педагогічною школою, 3-х річними педкурсами, підвідділом єдиної школи, потім соціального виховання, відділом підготовки робітників освіти на Волині (м. Житомир). З 1920 р. - лектор Житомирського інституту народної освіти[7]. 28 листопада 1937 р. П.Г.Постоев був заарештований, як один з керівників і активних учасників «Української контрреволюційної націоналістичної військово-повстанської організації. 10 червня 1938 р. - розстріляний. 28 червня 1957 р. П.Г.Постоева помертньо реабілітовано[8, с.142-144].

очима, треба знати не тільки той маленький куточок землі, де ми росли, а й усю землю. Що таке земля, які на ній живуть люде, які є в світі держави, які ростуть на землі рослини, які є звірі та птаці і таке інше - це нам покаже наука, що зветься географією" [9, с. 3].

Автор спонукає вчителів до того, щоб перш ніж вивчати тему дати учням групу завдань. Наприклад, перед вивченням теми **"Будова поверху, або лице землі"** П.Постоев пропонує виконати такі завдання: *"Скажіть, де в вашому селі найвище місце? Де найнижче? З якого місця видно більшу обшир земного поверху - низького чи високого? Чому? З яких місць і куди тече в вашому селі дощова вода? Полізьте на дзвіницю, а як її немає, то на млин, чи яку іншу високу будівлю і добре роздивіться на поверх землі коло вашого села. Поверх землі вашого двору, вашого села і його околиці ви знаєте... . В одному місці земний поверх підіймається, в другому - звужується, в іншому місці він стелиться навколо то розпадисто, то круто. Одним словом, поверх, або лице землі ніколи не буває таким рівним, як водяний поверх" [9, с. 17].*

У підручнику цікаво розроблені завдання для **самостійної пізнавальної роботи** учнів. Наприклад, при розгляді теми **"Води на поверхі землі"** автор пропонує завдання: *"Зміряйте, на якій глибині від поверху землі стоїть вода в двох колодязях в вашому селі. Для виміру візьміть один колодязь на високому місці, а другий - на низькому. Скажіть, де в вашому селі, або на ниві коло села, ґрунтова вода сама виходить на поверх землі?"*.

Підручник спонукав учнів до розвитку **спостережливості**, бажання краще пізнати рідний край. Цьому сприяли групи завдань у підручнику. Наприклад, *"Скажіть, які сухолюбні рослини ростуть в окрузі вашого села? А які водолюбні рослини є поблизу вашого села? Скажіть, яких звірів і птахів ви бачили на болотах? Яких у полі? Скажіть, які ще звірята є в ваших лісах крім згаданих? Де напевно можна знайти диких пташок? Які птаці відлітають із нашого краю, а які зостаються?"* .

У підручнику пропонувались розповідь, пояснення, бесіда та інші методи роботи з учнями. Вони спрямовані на **розвиток світорозуміння дітей, їх мислительної діяльності**. Показовою в цьому відношенні є стаття "**Духовна або розумова праця людей**", якій передують група пізнавальних завдань: *"Хто в вашім селі просвіщає людей? Хто вчить, як треба по божому жити? Хто лікує недужих людей? Хто показує, як треба обробляти землю? Які у вас бувають культурні розваги? Які ви знаєте села, містечка або міста, де для культури зроблено більше, ніж у вас?"* [9, с. 53].

Окрема група завдань спрямована на виховання почуття **єдності зі своїм народом, виховання національної гордості**. Це, наприклад, стаття "**Людські сельбища. Гущина, або щільність населення**" і завдання до неї: *"Як зветься ваше село? З чого постала така назва? Спитайте у старших людей, як зміни відбулись у вашім селі за 50 років? Скільки людей живе в вашім селі? Де в вашім селі перш усього оселились люди? Які кутки і вулиці є в вашім селі? Чому вони мають такі назви? На що вказує така назва вулиці, як "Новоселівка"?"* [9, с. 55]. Зазначимо, що книга ілюстрована малюнками із зображенням природи Житомирщини.

Отже, у 1918 році П.Г.Постоев зробив спробу написати підручник з краєзнавства, який би дав дітям початкові відомості про рідний край і спонукав би їх до його вивчення.

У цьому ж році під редакцією географічної комісії "Товариства Шкільної Освіти" виходить підручник видатної діячки українського шкільництва **С.Русової "Початкова географія"** [10]. Крім питань, що розглядаються в підручнику П.Постоева, С.Русова вводить у свій підручник розповіді про земну кулю, про українські річки Дніпро і Дністер, про море і океан, про повітря і його значення, повідомляє звідки взялися гори і вулкани, що таке денний і річний оберт землі, що таке місяць і зорі, а також знайомить з найголовнішими містами на Україні. Взагалі, на думку С.Русової, "Початкову географію" видано відповідно тій програмі, яка вироблена "Українським Товариством Шкільної Освіти" у Києві за планом єдиної

школи. За цим планом, відповідно до вимог сучасної педагогіки, уся географія спочатку навчання дуже тісно пов'язана з природознавством, починаючи з рідного оточення учнів на яке і звертається дитяча увага, дитяче спостереження. "Також, за вимогами сучасної методики, діти мають ставитися до всякого навчання якомога більш активно: бажано, щоб навчання географії проводилось за допомогою екскурсій по рідній місцевості, щоб діти більше бачили, більше самі доходили до рідних вислідів" [10, с. 4]. С.Русова вважає, що її підручник - це коротенька пропедевтика до географії. Головні факти з основної географії і деякі про Україну розміщені в 22-х уроках чи розмовах.

Суттєво, що написаний підручник простою мовою, оздоблений малюнками. Майже після кожного розділу є запитання і завдання для учнів і деякі методичні вказівки для вчителів. Значна група завдань спрямована на **виховання любові до рідного краю, бажання його знати, вивчати:** *"Скажіть, в який бік од вашого села лежить місто, а в який - станція? Скільки вест од міста до станції? Скільки у вашого батька десятин поля? Визначити план двору, виміряти і визначити, як далеко стоїть клуня від хати, повітка і т.ін."* Такі запитання, як правило, супроводжувались порадами вчителів, наприклад: *"Добре після такої розмови піти з школярами, взявши компас, на дзвіницю і звідти обдивитись на всі світові сторони, які де маячать села"* [10, с. 10].

При допомозі запитань та завдань автор прагне розвивати в учнів **спостережливість, допитливість**. Наприклад: *"Скажіть, що видно у вас навкруги села: чи ліс чи лани? Який ліс? Чи засіяні лани? Яка земля на поверху? Принесіть землі з околиці вашого села. Посадіть яку-небудь рослину в сипучий пісок і в чорноземлю, щоб простежити, де вона краще виросте"*[10, с. 21].

Як бачимо, С.Русова в своєму підручнику "Початкова географія" також звертається до вивчення рідного краю. Але, на відміну від підручника

П.Постоева "Рідний край. Початкова географія", в її книзі набагато більша увага приділяється вивченню географії всієї України.

Перед новим 1920-1921 н. р. Наркомос УРСР видав навчальні плани єдиної семирічної трудової школи (див. Табл.1).

Навчальний план єдиної семирічної школи

Назви предметів	Кількість навчальних годин на тиждень за групами							Загальна кількість годин
	1	2	3	4	5	6	7	
Краєзнавство	12	12	13	-	-	-	-	37
Рідна мова	-	-	-	4	4	4	4	16
Друга місцева мова	-	-	-	3	3	3	3	12
Математика	-	-	-	4	4	4	4	16
Природознавство	-	-	-	3	3	3	3	12
Фізика і хімія	-	-	-	-	-	3	3	6
Історія з громадянознавством	-	-	-	2	2	2	2	8
Географія	-	-	-	2	2	2	2	8
Малювання і ліплення	2	2	2	2	2	2	2	14
Ручна праця	2	3	3	3	3	3	3	20
Ігри і фізичні вправи	2	2	2	2	2	2	2	14
Співи	2	2	2	2	2	-	-	10
Разом	20	21	22	27	27	28	28	173

[11, с. 49].

Подібні плани були прийняті і на Волині. Зокрема, це стосується плану навчання у семирічній єдиній трудовій школі, вироблений колегією губнаросвіти і затвердженого 12.03.1920 року [12, с. 75].

Отже, навчальні плани 1920-1921 навчального року пропонували в 1-4 класах у процесі вивчення рідної мови, арифметики і природознавства проводити уроки "*краєзнавства*", тобто знайомити учнів з історією, географією та економікою місцевості.

Таким чином, можна зауважити, що краєзнавство було рівноправним предметом курсу навчання у волинських школах 20-х років. Треба зазначити, що в річному звіті Денишівської 7-ми річної школи за 1922-1923 н. р. серед навчальних дисциплін також зазначалось *краєзнавство* [13, с. 34].

У 1924-1925 н. р. школи починають переходити на роботу за комплексними програмами ці програми наповнюються місцевим змістом. У цей час педагогічна думка дійшла до висновку про потребу книжки з краєзнавчої роботи школи. Таку необхідність також підкреслила *2-га Всесоюзна конференція з краєзнавства (1924 р.)* яка визначила за потрібне постачати школи, між іншим, і виданнями місцевого характеру. А також *2-га губернська конференція педагогічних вузів Волині*, яка "довела необхідність спільно із студентами та відповідними радянськими установами проводити дослідження Волині та видавати літературу з краєзнавства" [14, с. 240].

У 1925 році Научпедком Головоцвиху НКО УРСР ухвалив до вжитку в установах соцвиху читанку краєзнавчого спрямування *"Початкова географія та елементи краєзнавства"* для учнів початкової школи, авторами якої були **П.Постоев** і **Ф.Федюченко** [15]. У порівнянні з підручником "Рідний край. Початкова географія", виданим П.Постоевим у 1918 році, дана книга мала набагато ширший зміст. Вона складається з таких розділів: "Земля на якій ми живемо", "Поверхня землі", "Атмосфера", "Короткий огляд земної кулі по карті півкуль", "Люди", "Короткий огляд Української Соціалістичної Радянської Республіки"-

Рекомендуючи свій підручник вчителям, П.Постоев і Ф.Федюченко звертаються до них з такими словами: *"Поміж підручниками з початкової географії, призначених для молодших груп дитячих установ соцвиху, немає, на нашу думку, таких, щоб діти використовували їх не тільки як підручники під керуванням вчителя, а і як цікаві й приступні для них книжки для читання. Виходячи з цього ми розподілили літературно-географічний матеріал по цілій книжці, ув'язуючи його приблизно з відповідними географічними відомостями. Книжка має багато хиб, але ми певні, читанка-підручник є вимогою сучасної педагогічної практики і теорії. Лише через те, що вона є проміжним щаблем до утворення більш удосконаленого типу дитячої географічної читанки, що, за допомогою практиків-методистів, повинна прийти на зміну мало корисним для дітей підручникам"*[15, с. 150].

У підручник поєднується **науковість матеріалу з майстерним викладом його авторами**, а також **рівномірне співвідношення теоретичного і фактичного матеріалу**. Особливо важливим вважаємо те, що автори орієнтували вчителів на те, що вивченню теми на уроці повинна передувати екскурсія, дослідницька робота, спостереження, самостійна робота учнів, тобто необхідне **органічне злиття позаурочної і урочної роботи**. Ф.Федюченко і П.Постоев дають обґрунтоване наукове пояснення природних явищ, передбачають використання **проблемного методу** при викладанні. Наприклад, це видно при поясненні теми **"Напрями і сторони горизонту"**: *"Треба звернути увагу на одне явище: завжди буває так, що горизонт розлягається навколо нас, як видиме око. Вийдіть на гору - горизонт наче поширює, зійдіть у долину - звузиться. Але він завжди буде колом. Чому це на вашу думку?"* [15, с. 6].

Важливо, що у підручнику обстоювався **дослідницький метод навчання**. Про це говорить група запитань і вправ до теми **"Грунти"**: *"Які ґрунти на околиці вашого села? Чи дуже липка грязь у дощ? Як швидко протряхає земля після дощу? Чи швидко вода входить у ґрунт? Який ґрунт робиться в'язким, коли його замочити? Візьміть проби ґрунту з городу, садка, поля й подивіться, в якому ґрунті більше піску? глини? З чого краще ліпити: з піску чи глини? Яку користь дає людям пісок? Що роблять з глини?"* [15, с. 37].

У підручнику насамперед йдеться про розвиток **спостережливості** дітей, що видно з теми **"Що робить вода на землі"**: *"Після хорошого дощу вийдіть на двір і подивіться, що поробила вода? Обійдіть навколо хати й пильно примічайте, які сліди залишила після себе вода. Придивіться до роботи дощових краплин на схилі горба і розкажіть, що ви там примітили? Де ґрунт розмивається швидше: на луках чи на ріллі? Де душе струмок руйнує ґрунт: на рівному місті чи на схилах ярів та балок? Звідки береться пісок, глина й камінці на дні та на берегах річки? Коли ви бачили піщані*

наноси біля річки? Поясніть, чому іменно там вони утворились? В яку пору року річка проробляє найбільшу роботу?" [15, с. 65].

Підручник орієнтував вчителів на використання прийомів **співставлення, порівняння, активізації уваги учнів**, що, у свою чергу сприяло **розвитку мислення** учнів. Про це яскраво свідчать запитання до теми **"Океан"**: *"Є недалеко від вас річка? Може вам відомо чи попадає її вода до океану, чи ні? Розкажіть історію дощової краплини. Коли більше парує вода в океані: в похмурий чи в ясний день? В суху погоду чи в вогку? Як, на вашу думку, чи парує вода зимою? Пригадайте, чи сохне білизна взимку на дворі? Чи придатна вода моря або океану для пиття? Може, ви знайдете свій спосіб, як добути сіль з морської води? Яка різниця між морем та озером, морем та океаном?"*

Як бачимо, підручник П. Постоева і Ф.Федюченка "Початкова географія та елементи краєзнавства" був першою спробою створити для учнів цікаву і доступну книгу, яка б знайомила дитину з рідним краєм і всією країною, сприяла б її розумовому розвитку і виховувала любов до Батьківщини. Він був орієнтований на вивчення географії і рідного краю взагалі. Але в цей час постає нагальна потреба місцевого краєзнавчого підручника для шкіл, який би давав вчителю при вивченні рідного краю необхідні відомості, цифри, факти. Поставало питання: для якої території найкраще видавати такі книжки? Досвід показав, що найліпше краєзнавчі підручники видавати по округах. У 1926 році П.Г. Постоев видав саме такий підручник *"Волинська округа. Підручна книга для трудшкіл Волинської округи"*[16]. Аналіз змісту підручника свідчить про його науково-методичний характер, а саме: широка регіональна статистика, залучення наукових даних з геології, економіки, демографії, агрономії, екології тощо.

П.Постоев пропонував вчителям у посібнику «Волинська округа» теми, які можна систематизувати в кілька груп відповідно до контекстного аналізу:

- **соціально-географічний контекст**: «Розполог Волинської округи, межі, просторинь, адміністративне ділення та залюдненість», «Походження

краєвидів Волинської округи», «Умови продукційної праці населення округи: лісовий, поліський, мореновий і гранітний краєвиди»;

• **соціально-економічний контекст:** «Населення Волинської округи», «Промисловість Волинської округи: сільське господарство, лісова промисловість, обробна промисловість», «Шляхи Волинської округи», «Торгівля Волинської округи», «Комунальне господарство Волинської округи».

Крім того, книга передбачала **додатки:**

1. Людність Волинської округи на 1 січня 1926 року в межах нового адміністративного поділу. Площа районів.
2. Наказ ч.21 Волинського округового Виконавчого комітету по Волинській Округовій Адміністративно-територіальній комісії "Про адміністративно-територіальні зміни Волинської округи", 28 вересня 1925 року.
3. Розподіл населення Волинської округи за віком.
4. Розподіл населення Волинської округи по національності на 1 березня 1926 року.
5. Розподіл земельної площі хмільників по Волинській, Коростенській, Шепетівській округах на 1 січня 1926 року.
6. Наші обов'язки до лісу (комплекс "День лісу"). Лісові заповіді селянинові.
7. Комбінати і лісництва.
8. Список промислових підприємств Волинської округи кустарницького типу на 1 жовтня 1925 року.
9. Розподіл підприємств кустарницького типу по районах на 1 жовтня 1925 року.
10. Історичні відомості про наші головні сільськогосподарські рослини: а) хлібні рослини Волинської округи; б) овочі Волинської округи; в) олійні та прядильні рослини Волинської округи; г) фруктові дерева.

11. Які плодозміни можна заводити на різних ґрунтах Волині?

12. Список річок Волинської округи [16, с. 3].

Отже, як свідчить зміст підручника, учням пропонувалось чимало конкретних відомостей про Волинську округу, що мали допомогти вчителям у роботі з учнями. У передмові П.Постоев зазначав, що "необхідність дати шкільному робітникові збірник матеріалів з краєзнавства, що вимагається новими матеріалами й методами шкільної праці, надала авторові сміливості взятися за відповідальну роботу" [16, с. 5]. Загалом, П.Постоев намагався звернути увагу на виявлення певних взаємовідношень між господарською діяльністю населення й природними багатствами Волинської округи, а також дбав про надання краєзнавчим матеріалам "виробничого ухилу", "уникаючи побутового краєзнавства, що в шкільній праці повинно послужити лише оздобою головної нашої будівлі: трудового соціалістичного виховання" [16, с.5].

Особливістю підручника П.Постоева стало те, що автор зовсім не розглядав культурного будівництва в окрузі, охорони здоров'я, але він вказав, де можна знайти ці матеріали. Цінними є методичні поради, як користуватись даним підручником. *"Перечитуючи цю книжку вчитель, на нашу думку, увесь час повинен перевіряти фактичну правильність тверджень і міркувань, що тут подаються в тій чи іншій частині, що торкається до відомого йому шкільного району та самому взятись за складання подібної до цієї книжки роботи для свого шкільного району"* [16, с. 9]. П.Постоев дає конкретні рекомендації, як використовувати даний підручник при вивченні того чи іншого комплексу, пропонує вчителю разом з учнями широко використовувати дослідницьку роботу. Він попереджує, що така робота важка, але вона дає гарні результати. *"Дослідницька праця, крім практичного її значення для безпосередньої шкільної роботи ще дає велике задоволення: лише самостійне збирання й проробка відомостей про економічне життя й природу нашого шкільного району надасть вашій праці в школі краєзнавчого*

характеру, що служить ґрунтом і дає зміст комплексній системі"[16, с. 11].

Таким чином, П. Постоєв створив не просто посібник з регіональним статистичним матеріалом, а такий, у якому подано географічні, природничі, суспільні, виробничі й інші матеріали свого краю. А вчителі Волинської округи отримали непересічний матеріал про округу в формі описів, де наведено чимало цифрових даних.

16.2. Методичне забезпечення краєзнавчих пошуків учнів радянської Волині

У 1922 році необхідність систематичної методичної роботи на місцях приводить до заснування в частині губерній *губметодкомів* (губернських методичних комітетів), які керують змістом педагогічної роботи освітніх установ і об'єднують широкі методичні пошуки, під знаком яких має здійснюватися освітня робота на місцях. З 1923 року методичні органи починають існувати не тільки в губернських центрах, а і в значній частині окружних. По закінченні 3-ї сесії *Наукпедкому*, що відбулася в Харкові 16-24 жовтня 1924 року, 1 листопада 1924 року на нараді губінспекторів Волині було прийнято рішення про заснування на Волині *губернського учбово-методичного комітету*, перед яким ставились наступні завдання:

1. Організація окружних методкомів та районних методичних бюро і допомога їм в роботі.
2. Встановлення органічного зв'язку з педвузами м. Житомира і периферії і використання їх для методичної роботи.
3. Введення нових комплексних програм з точним обліком досягнень у цьому відношенні.
4. Систематична робота з перепідготовки вчительства.
5. Перегляд "Порадника по соцвиху" із залученням до цієї роботи широких мас учительства, зокрема, вироблення комплексних програм для

2-го концентру міської семилітки, для якого у "Пораднику" дається недостатній матеріал.

6. Вироблення конкретних вказівок вчителям, як працювати над комплексними програмами.

7. Вважати необхідним і можливим перейти з даного навчального року на комплексні програми в масовій школі: в 1-й і 2-й групі обов'язково, а в останніх групах факультативно. Разом з тим губучметодком мав виробити досвід систематичного проведення комплексних програм не тільки в перших чотирьох групах, а і в 2-му концентрі 7-літки.

8. Широка постановка роботи щодо збирання і розроблення місцевих матеріалів з краєзнавства, що мають скласти зміст для нових комплексних програм трудшкіл.

У загальному складі методкому було 26 чоловік, а саме: завідуючий губоно т. Ястрембжський (голова), старший інспектор соцвиху т. Коник (заступник голови), т. Афанасьєв (секретар), лектор ІНО т. Барицький, лектор ІНО і завідуючий трудшколою т. Скороход, лектор ІНО т. Триліська, старший інспектор Політосвіти т. Івановський, старший інспектор Профосу т. Калюжний, представник спілки Робос т. Черняк, представник губради фізкультури т. Карабанів, представник секції наукових робітників т. Постоев, представник житомирської окрінспектури т. Крушинський та ін. Також до складу Волинського методкому увійшов методичний актив учительства: від Денишівської трудшколи Троянівського району - т. Шанюк, від Новоград-Волинської 1-ї школи Новоград-Волинського району - т. Вуліс, від Володарської школи Володарського району - т. Банітенко, від Добринської 4-х літки Потієвського району - т. Томкевич, від м. Житомира - т. Скороход.

З боку губнаросвіти перед методкомом було поставлено *завдання*:

- обслуговувати справу перепідготовки вчительства;
- здійснювати методичне керівництво навчальними установами округи.

Так в серпні 1925 року в Житомирі працювали курси перепідготовки вчителів, де були складені програми для трудшкіл на 1925/26 н. р. Курси працювали за гуртковою системою. У склад 2-го гуртка (вчителів 2-х класів) входили 14 вчителів шкіл міста, 20 безробітніх, 1 працівник дитмайдану, 1 працівник лікнепу, 6 сільських вчителів, 3 діловоди. Розпочинаючи роботу, 2-й гурток ставив перед собою такі завдання:

- розглянути теми за "Порадником..." і намітити шляхи майбутньої роботи на 1-й триместр;
- практично проробити комплекс "Охорона здоров'я".

Після розгляду тем за "Порадником..." на 1-й триместр 1925-1926 н. р., гурток вніс такі конкретні зміни:

- змінити теми щодо порядку;
- тему "Місто та його околиці восени. Підготовка до зими" розбити на дві теми;
- встановити час проробки кожної теми;
- до кожного комплексу вказати методи роботи;
- внести деякі зміни по колонках.

Як бачимо, Волинський методком приділяв увагу методам навчання в початковій школі, які були нерозривно пов'язані з методами шкільного краєзнавства, а саме: *бесіди, розповіді-пояснення, екскурсії², ведення календаря погоди і природи, спостереження, практичні роботи, дослідження*. Вчителі Волинської округи також використовували різноманітні методи шкільного краєзнавства. В своєму звіті про роботу в першому триместрі 1924-1925 н. р. вчителі *8-ї трудової школи м. Житомира* вказували, що вони користувались при викладанні такими методами і прийомами: вчителька 1-го класу **О. Виговська** використовувала у своїй роботі *бесіди за картинками, ведення календаря природи і погоди, спостереження за змінами в природі, виконання діаграм: вік сім'ї учня,*

² У нашому дослідженні екскурсію ми розглядаємо як форму навчання і як прояв конкретної методики, тобто як метод навчання.

соціальне положення батьків учня, відвідування школи учнями класу, а також малювання, виконання аплікацій, екскурсії в поле, в сад, ліс, на город, на млин, на ріку, в музей, на водопровідну станцію. Вона також вказує, що велись підготовчі бесіди до проведення екскурсій, робився підсумок екскурсії, а по закінченні екскурсії зібраний матеріал - квіти, трави, листя, систематизувався, засушувався, наклеювався на папір, замальовувався [17, с.18].

Вчителька 2-го класу 8-ї трудової школи м.Житомира **В.Зайковська** в своєму звіті повідомляє, що вона у викладанні використовує такі методи, прийоми і форми роботи: *бесіда; колективна письмова робота* на тему "Осінь"; *домашній твір* на тему "Моє улюблене заняття", *класний твір* "Листопад"; *ведення календаря погоди і природи; спостереження* за станом погоди осінню і осінніми явищами природи; *екскурсії* в поле під час проведення комплексу "Осінні посіви", в ліс при вивченні комплексу "Приготування до зими"; *виготовлення наочності*[17, с. 20]. Крім названих методів вчитель 2-го класу Денишівської 7-ми річної школи **Корбут А.** пропонував *спостереження* за працею батьків вдома, *досліди* з снігом і льодом.

Вчителька 3-го класу 8-ї трудової школи м.Житомира **О. Прокопович** у своєму звіті пише: "Уроки природознавства мають своєю метою повідомити дітям елементарні відомості про живу і неживу природу. Ці відомості повідомляються шляхом спостережень дітей за тими чи іншими явищами природи, тобто використовується *метод систематичних спостережень* за явищами природи. Також *ведеться календар погоди*, записуються власні спостереження, приміняється *лабораторно-дослідний метод*. Діти малюють і виконують ручні роботи, тобто використовується *трудовий метод*. Часто проводяться *бесіди* з краєзнавства - про школу, класну кімнату, визначення напрямку і відстані, про район нашої школи, креслення плану класу" [17, с. 21]. Вчителькою А.Прокопович був розроблений комплекс (3 клас, 1 триместр.) Розглянемо, які методи запланувала використати вчителька.

Тема "На городі восени".

1. *"Зовнішній вигляд городу восени. Збирання овочів".* **Методи, прийоми і форми роботи:** екскурсія на город; спостереження за тим, які овочі вже дозріли; вимірювання довжини і ширини городу і грядок; аналіз зразків ґрунту; досліди для визначення вмісту в ґрунті вмісту глини, піску, перегною; бесіда з дітьми про результати екскурсії.

2. *"Овочі, як продукт обробки".* **Методи, прийоми і форми роботи:** бесіда про овочі, як продукт обробки; екскурсія на маслобійний завод; спостереження дітей за будовою машин і виробленням масла; класна бесіда про завод і виробництво.

3. *"Овочі, як продукт споживання і обміну".* **Методи, прийоми і форми роботи:** бесіда про овочі, як продукт обміну і споживання; екскурсія на базар, де звертається увага на торгівлю приватну і кооперативну [273, 32-35].

Вчителька природознавства і географії 8-ї трудової школи м.Житомира **О.Брижозовська** вважала, що у 4-му класі "метою викладання географії і природознавства є не тільки повідомлення учням фактичного матеріалу, а також розвиток у них спостережливості і бажання самостійно досліджувати предмет. У залежності від цього і пропонуються методи викладання: *спостереження, дослід, дослідження. Практичні роботи* полягали у веденні конспекту, малюванні, збиранні і складанні колекцій, безпосередніх спостереженнях, дослідах, складанні діаграм"[17,с. 40].

Розглянемо деякі комплекси, які пропонував *Волинський окрметодком* (окружний методичний комітет) для вчителів Житомирських трудшкіл. Він розробляв, у більшості випадків, допоміжні матеріали та орієнтовні схеми розгортання комплексів "Порадника..." Наркомосу. Допоміжні матеріали були розроблені на допомогу вчителеві і коректували програми "Порадника...", були пристосовані до місцевих умов, спрямовані на вивчення рідного краю.

Зокрема, комплекс для 1-го класу на 3-й триместр 1925-1926 н. р. називався *"Підсумки вакацій"* і передбачав такі етапи:

1-й день.

- Оповідання дітей про те, що вони робили і спостерігали під час перерви, а саме: приліт птахів (журавлів, гусей, качок, буслів та ін.), працю батьків у саду та на городі весною, допомогу дітей дорослим у цій праці, весняні квіти, весняний розвиток рослинності.

- Підведення підсумків спостережень за час перерви та запис головних думок з попередньої бесіди.

- Ілюстроване малювання (праця на весні, спостереження над природою).

2-й день.

- Підготовка до екскурсії (в поле, в ліс) з метою ознайомлення з місцем і процесом весняних робіт і з весняною природою поза містом.

- Екскурсія.

3-й день.

- Проробка матеріалу, здобутого під час екскурсії, оповідання про враження від екскурсії, малювання.

- Читання.

- Задачі на тему "Весняні роботи" з використанням матеріалу, здобутого на екскурсії.

4-й день.

- Читання.

- Бесіда-ознайомлення дітей з планом роботи на 2-й триместр.

- Складання календаря природи" [17, с. 37-43].

Комплекс для 2-го класу на 2-й триместр на 1925-1926 н. р.(див. Табл.2).

Таблиця 2

Комплекс «Зима»

Природа	Праця	Суспільство
----------------	--------------	--------------------

1. Явища в природі на початку зими.	1. Досліди по перетворенню льоду в воду.	1. Зима на вулиці.
2. Спостереження за замерзанням води.	2. Води в пар.	2. Відміни в житті міста і села.
3. Форма сніжинки.	3. Поняття про об'єм.	3. Місто, як культурний центр.
4. Вода в трьох видах.	4. Задачі на час.	4. З'єднання міста з селом.
5. Лід, сніг.	5. Календар природи.	5. Екскурсія на виробництво.
6. Метелиця, сугроби.	6. Запис спостережень.	
7. Зміна довжини дня.	7. Твір на тему «Наша вулиця зимою».	
8. Птахи зимою.	8. Предмети живі і неживі.	
9. Іній.	9. Якості предметів.	
10. Листяні і хвойні дерева.		

[17, с. 57].

Комплекс для 3-го класу на 1-й триместр 1925-1926 р.р. (див.Табл.3).

Таблиця 3

Комплекс "Місто й село. Жовтнева революція"

Природа	Праця	Суспільство
1. Географічне положення міста в даному районі	1. Екскурсія до адміністративного осередку окрвиконкому.	1. Місто, як адміністративний центр.
2. Поверхня нашого краю.	2. Екскурсія до культурного осередку.	2. Село, район, округа.
3. Підсоння і зрошення.	3. Екскурсія до водопроводу.	3. Місто, як центр культурних багатств.
4. Атмосферні опади.	4. Екскурсія до села.	4. Взаємне тяготіння міста до села, села до міста.
5. Кругообіг води.	5. Складання діаграм: кількість населення та розподіл за соцстаном.	5. Село до революції і після.
6. Карта Волині.	6. Читання оповідань про Жовтневу революцію.	6. Спогади про революційну боротьбу в нашому місті.
	7. Малювання плакатів.	7. Санітарне положення міста.
	8. Підготовка п'єси про Жовтневу революцію.	8. ЮП в місті і на селі.

[17, с. 62-63].

Комплекс для 4-го класу на 1-й триместр 1925-1926 н. р. (див. Табл.4).

Таблиця.4

Комплекс "Місцеве господарство"

Природа	Праця	Суспільство
1. Вода.	1. Галузі місцгоспу.	1. Самоврядування міста
2. Пожежна машина.	2. Відділи місцгоспу.	раніше і тепер.
3. Електрика	3. Установи і виробництво місцгоспу.	2. Міська Дума і міська Рада.
.	4. Освітлення, водопровід, каналізація, пожежна частина.	3. Хто вибирає членів Міськради?
4. Електризація тіл.	5. Трамвай, телефон.	4. Кількість населення і кількісний склад Ради.
5. Електрика в природі.	6. Необхідні відомості з міського бюджету.	5. Хто керує роботою міських установ і відає міським майном?
	7. Найголовніші статті прибутків і витрат.	6. Як було раніше?
		7. Перед ким подають звіт члени Міськради?
		8. Заходи місцгоспу для поліпшення становища робітників.

Як показує змістовно-порівняльний аналіз цих комплексів, їх головними ознаками є:

- яскраво виражена класова політична спрямованість;
- методи і прийоми шкільного краєзнавства тісно пов'язані з вивченням історії класової боротьби і тогочасного суспільного життя;
- вивчення місцевого виробництва;
- виникнення нових форм роботи з учнями: вивчення економіки місцевого краю, роботи місцевих органів влади.

У 20-х роках ХХ ст. на Волині працював **В.Скорход**³ (1889-1969). В своїх роботах В.Г.Скорход багато уваги приділяв методам навчання. Найдоцільнішим методом в шкільному краєзнавстві він вважав

³ Скорход Всеволод Григорович (1889-1969) - закінчив Київський університет. Працював викладачем Житомирського інституту народної освіти, директором Житомирської трудової школи № 7 і вчителем природознавства [279, 4]. В.Скорход входив до складу Волинського губметодкому і брав безпосередню участь у розробці програм з природознавства для шкіл Волині. В.Скорход автор багатьох статей з методики викладання природознавства, також книги "Природа в трудовій школі [18,с. 62].

дослідницький. Під ним він розумів метод, коли діти у процесі праці зазнають нових фактів, розкривають нові кругозори. Ознаками цього методу є активність, самодіяльність роботи учнів над конкретним певним життєвим матеріалом, через що цей метод можна також характеризувати назвою активно-трудового методу. В.Скороход характеризує цей метод на конкретному прикладі роботи учнів Житомирської трудової школи №7.

Треба зазначити, що ідея дослідницького підходу до навчання з'явилась у Росії у 70-ті роки XIX ст. Особливо велике розповсюдження вона отримала в перші роки радянської влади. Однак, у ті роки деякі її прихильники (особливо методисти - природознавці) перебільшували роль дослідницького методу. Він вважався чи не єдиним методом у теорії і практиці роботи школи 20-х років. У використанні дослідницького методу у 20-ті роки було багато недоліків, а саме:

- знижувалось значення пояснення вчителем сутності складних наукових понять;
- недооцінювалась роль систематичного викладу основ наук;
- не враховувались вікові можливості учнів і рівень їх підготовки (переоцінка їх дослідницьких здібностей);
- недооцінювалась роль роботи учнів з підручником, тощо .

Отже, вчителі Волинської округи використовували різні методи і прийоми викладання, широко використовуючи найдоцільніші. Волинський окрметодком слідкував за тим, щоб у школах використовували найновіші методи, форми і системи роботи. Так, на засіданні робочого осередку Волинського Губучметкому від 15 листопада 1924 року було ухвалено рішення про виділення в м. Житомирі *дослідних шкіл*:

- 5-ту школу для проведення Дальтон-плану;
- 7-му школу для проведення обліку роботи;
- 22-гу школу для проведення комплексних програм Порадника для 1-го концентру;

- 15-ту школу для проведення комплексних програм у 2-му концентрі.

Про стан освітньої роботи в окрузі і використання методів навчання можна зробити висновок з доповіді старшого інспектора Наросвіти Волинської округи в НКО 28 січня 1929 року: "В більшості шкіл у молодшому концентрі запроваджено комплексну систему викладання. Матеріал, розміщений у "Пораднику соцвиховання", розбивається на окремі теми, що в основі своїй мають вивчати трудову діяльність людства, що оточує школу. Сільський вчитель суворо дотримується "Порадника...". Вихідним моментом для більшості вчителів є вступна бесіда з учнями, ознайомлення їх з способом проробки тієї чи іншої теми. Експерсії, дослідницька робота проводяться рідше. Бракує більш поглибленого ознайомлення дітей з місцевими, природними, громадсько-політичними, побутовими та економічними умовами села. Методи роботи в масовій школі в більшості пасивні. Причина цьому в незабезпеченості шкіл наочним приладдям, фізкабінетами, лабораторіями» . Як бачимо, старший інспектор Наросвіти Волинської округи об'єктивно оцінював недоліки, що були в роботі шкіл, розумів, що вчителі повинні використовувати активні методи роботи і красзнавчий матеріал.

У 1929 році Всеукраїнською нарадою ОМК були ухвалені нові програми і навчальний план для трудшкіл 1-го концентру. Порівняльний аналіз вказаних програм дає можливість зазначити, що основними видами роботи у початковій школі була : "проробка матеріалу з соціально-трудового оточення (розмови, спостереження, експерсії, досліди, обсліди, практичні роботи, ліплення, аплікації, малювання)")"[19, с. 5].

Керуючись рішеннями липневого пленуму ЦК ВКП(б) 1929 року ДНМК у січні 1930 року затвердив новий проект комплексних програм. У ці програми вносились такі теми, як колективізація, індустріалізація, культурна революція, загострення класової боротьби та ін.

Починаючи з 1930 року на перше місце було поставлено оточення, а саме: "Для епохи соціальної реконструкції велика соціалістична промисловість і колективізоване сільське господарство стає за те оточення, що становить собою економічну і громадську базу боротьби і виховання... . Партія, комсомол, дитрух, ради, профспілки, кооперація, виробництва та колгоспи - справжні фактори пролетарського комуністичного оточення, вони ж мають стати за основу педагогічного процесу - комуністичного оточення" . Таким чином, у цей період школа переходить від дитини як центру педагогічного процесу до оточення у політизованому розумінні.

Програми 1930 року мали складну структуру, з включенням проектних завдань різноманітного характеру (див. Рис. 1.)

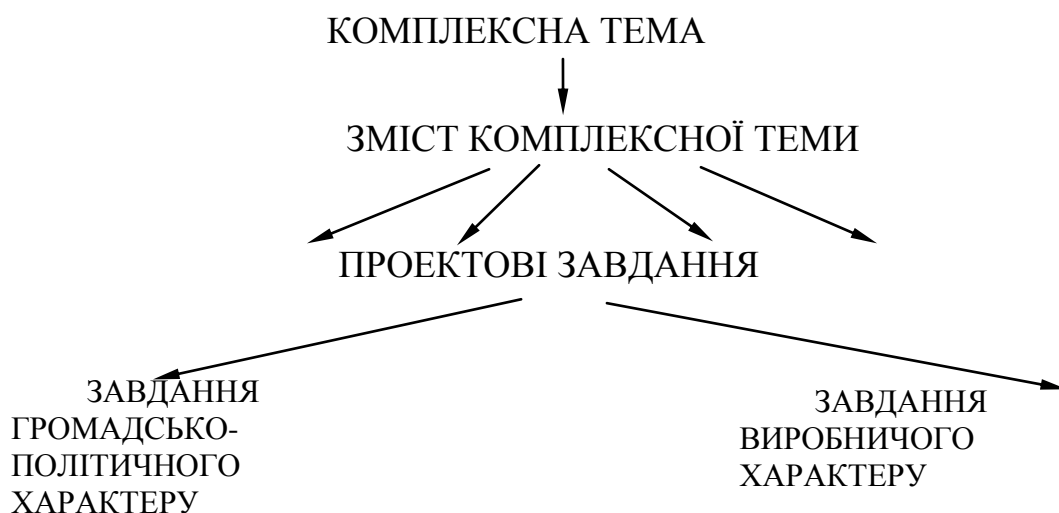

Рис. 1.

Загальна структура комплексної теми у програмах 1930 року.

Програми 1930 року мали таку структуру (Див. рис. 2) [19, с.46]

1. Огляд стану громадських криниць та допомога в їх упорядкуванні.

1. Участь у очищенні шкільного подвір'я від сміття.
2. Виготовлення гнізд птахам, що прилітають.

Рис. .2.

**Комплексна тема "Весняні роботи в колгоспі"
за проектними завданнями для 1-го року навчання.**

Таким само чином можна структурувати і інші комплексні теми програми школи загального навчання на селі [19, с.75] (див. Рис. 3.)

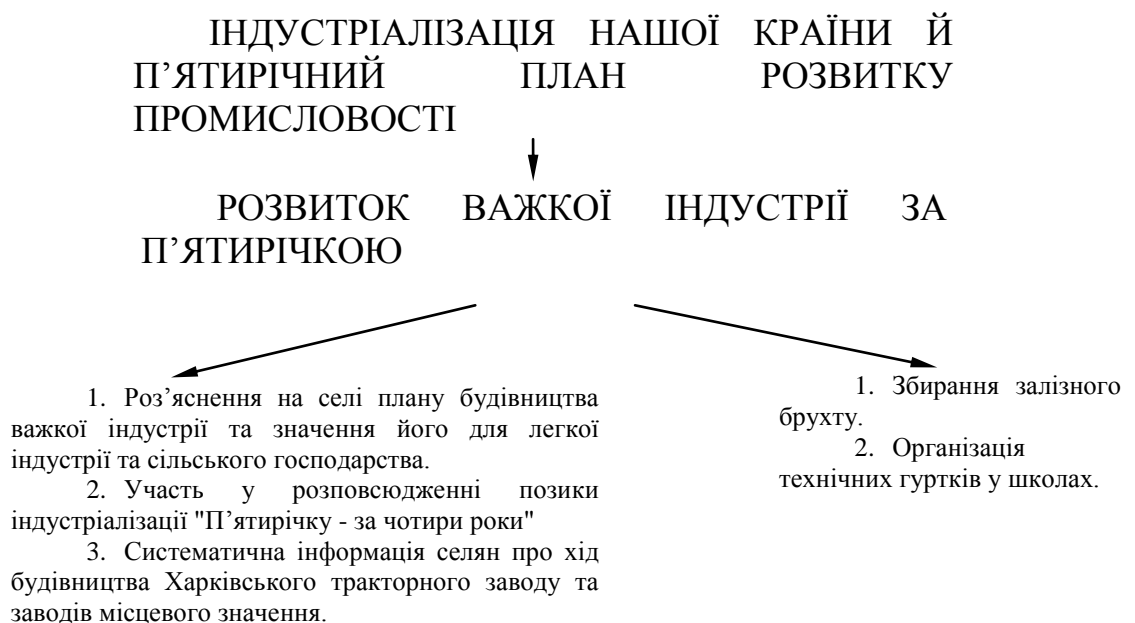

Рис. 3.

**Комплексна тема
за проектними завданнями
для 3-го року навчання.**

Шкільні програми 2-го концентру трудових шкіл у 20-ті роки також передбачали вивчення рідного краю. За резолюцією 2-го Всеукраїнського з'їзду, що відбувся влітку 1917 р. (за часів Центральної Ради) нова школа повинна бути єдиною, загальноосвітньою, обов'язковою. З'їзд наголошував на потребі вивчення у всіх класах семирічних шкіл краєзнавчого матеріалу, знайомства з навколишнім світом як підґрунтям формування цілісного наукового світогляду.

На необхідність виховання поваги до минулого своєї батьківщини, любові до свого рідного краю вказувалось у доповідній записці про утворення Головного управління мистецтв та національної культури, з якою 17 червня 1918 р. до Ради Міністрів Української держави (за гетьманату) звернулася група наукових і культурних діячів.

У перші пореволюційні роки стояло питання про реорганізацію системи освіти, причому пропонувались цікаві проекти. Так, *"Проект єдиної школи"* за часів Директорії передбачав таку систему освіти: загальноосвітня єдина школа в складі 12 класів: основна школа (1-8 класи) й колегія (9-12 класи). Колегія включала в себе гуманітарні, реальні, економічні й дівочі класи [3, с.2]. Навчання в основній школі починалося на основі спостережень та уявлень з оточуючого життя.

Громадянська війна і розруха у 1917-1920 рр. потребували насамперед соціального захисту дітей, особливо сиріт та безпритульних, тому в цей час у м. Житомирі та Волинській губернії створюється мережа дитячих будинків. Краєзнавча робота у цей період проводиться епізодично, оскільки були відсутні програми та не вистачало вчителів. Проте *"Порадник по соціальному вихованню дітей"* у 1921 році вказує на необхідність вивчення *"краєзнавства з тими елементами так званої фізичної географії, які можна студіювати на явищах рідного дитині краю"*[20, с. 87].

Пізнавати дійсність учні починали, вивчаючи в 1-му концентрі трудшколи своє місто, село, район, округу й поступово переходячи до УРСР

та СРСР. У 2-му ж концентрі вони поглиблювали свої відомості з окремих галузей знань. Відомий методист того часу Л.Миловидов вважав, що краєзнавство в 2-му концентрі вивчається двома шляхами:

- 1) як наочний матеріал з методологічною метою під час опрацювання навчальних програм;
- 2) як поглиблена гурткова робота вивчення певних галузей життя свого краю.

Л.Миловидов також вважав, що у 2-му концентрі може мати місце "краєзнавчий метод", тобто учні пізнають історію людства на зразках історії свого міста, а відомості з природознавства засвоюють засобами природи свого краю [21, с. 57].

У 1920-1925 рр. у початкових школах та школах-семирічках на Волині, як і в усій Україні, вводиться систематичне і послідовне вивчення рідного краю. У 5-7 класах краєзнавчий матеріал систематично вивчався у процесі засвоєння таких дисциплін, як природознавство, географія, суспільствознавство.

Як уже зазначалось, на Волині в 1924 році був заснований Губернський учбово-методичний комітет. Одним із завдань, що стояло перед ним, було перегляд «Порадника по соцвиху» із залученням до цієї роботи широких мас учительства, зокрема, вироблення комплексних тем для 2-го концентру міської семирічки, для якого в «Пораднику...» давався лише орієнтовний матеріал. На 1925-1926 н. р. Волинський Окружний методичний комітет розробив для шкіл Волині програми з природознавства, за якими вивчення тем мало здійснюватися на основі знайомства з краєзнавчим матеріалом (див. Табл.5). Розглянемо деякі з них, використовуючи схему вивчення комплексних тем за краєзнавчим принципом (див. Рис.4.).

ЗАГАЛЬНА КОМПЛЕКСНА ТЕМА

ТЕМА 3 ПРИРОДОЗНАВСТВА

ТЕОРЕТИЧНИЙ
МАТЕРІАЛ

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ,
ТЕХНІЧНИЙ ТА
ВИРОБНИЧИЙ
МАТЕРІАЛ

КРАЄЗНАВЧІ МЕТОДИ РОБОТИ

*Рис. 4.
Краєзнавчі методи роботи
у вивченні комплексних тем.*

Таблиця 5.

Вивчення комплексних тем з природознавства за краєзнавчим принципом

Клас	Тема	Теоретичний матеріал	Технологічний, технічний, виробничий матеріал	КРАЄЗНАВЧІ МЕТОДИ		
				Екскурсії	Лабораторні	Інше
5	Загальна комплексна тема: «Форми оброблювальної промисловості». Тема з природознавства: «Живі двигуни».	Людина як джерело робочої сили. Будова тіла людини. Порівняння з двигуном.	Робота людини в місцевому господарстві, майстернях, фабриках, установах. Робота школяра. Гігієна фізичної та розумової праці. Місцеві лікарні, поліклініки, диспансери, будинки відпочинку.	Екскурсії на підприємство.		Спостереження за працею робітників.
6	Загальна комплексна тема: «Організація основних галузей промисловості». Тема з природознавства: «Сільськогосподарська сировина».	Підлеглість тварин людині. Приручення тварин. Будова тіла корови. Птахи: будова внутрішніх органів. Анатомія риби. Розвиток риби та її біологія.	Різні галузі місцевого тваринництва, птахівництва. Місцевий рибний промисел. Способи консервування риби. Мисливські та промислові тварини та птахи. Використання продуктів тваринництва для промисловості.	Екскурсія на тваринницьку ферму та птахоферму, на місцеве підприємство по переробці продуктів тваринництва.		Спостереження за виробкою шкіри тварин, рогових речей. Порівняння вовни з волокнами рослин.
7	Загальна комплексна тема: «Розвиток світового господарства». Тема з природознавства: «Мінеральні багатства земної кулі».	Елементарні відомості з кристалографії. Мінерали. Класифікація мінералів. Найголовніші мінерали земної кулі (необхідно дати учням уявлення про велику кількість мінералів на Волині. Графіт. Кам'яне		Екскурсія на берег р. Тетерів для ознайомлення з заляганням гірських порід, з гороутворюючими процесами, вивітрюванням, будівельною та руйнівною діяльністю води.	Вирощування кристалів. Визначення властивостей кристалів.	Спостереження за утворенням ярів, балок, зміна берегів річки.

		вугілля. Уявлення про гірські породи та гороутворююч і процеси.				
--	--	--	--	--	--	--

[22,с.89].

У 1926-1931 роках простежується тенденція більш чіткої диференціації вивчення краєзнавства у школах Волині. Вивчення рідного краю здійснювалось на уроках мови, природознавства, суспільствознавства. Як уже зазначалось раніше, в 1929 році Комісаріат освіти УРСР, державний, науково-методологічний комітет соціального виховання видав *"Програмні матеріали для 2-го концентру трудових шкіл"* і навчальний план, які передбачали безпосередню участь дітей у виробничій і продуктивній праці.

На основі цих програм Волинський окрметодком розробив свої програми, пристосовані до місцевих умов. У Волинських програмах подавалась загальна тема на рік і *цільова установка* до неї. За роками навчання, зокрема з природознавства у 1929 р. учні волинських шкіл вивчали:

5-й рік навчання:

Загальна тема на рік: *"Боротьба за підвищення врожайності в сільському господарстві"*.

Цільова установка: наше сільське господарство має дуже низьку продуктивність. Це затримує наше сільське будівництво. Природні умови на Україні для розвитку сільського господарства дуже сприятливі, але ми їх не використовуємо. Для збільшення врожайності наших ланів потрібно знати чинники врожайності сільськогосподарських культур. Навчитись впливати на ці чинники й застосовувати найліпшу техніку в сільському господарстві.

Передбачалось **вивчення тем:** «Стан нашого сільського господарства й завдання підвищення врожайності», « Природні умови сільського господарства», «Підготовка до посіву, «Сівозміна й удобрення ґрунту», «Весняні роботи».

6-й рік навчання.

Загальна тема на рік: " *Природні і сільськогосподарські ресурси УРСР та СРСР. Їх використання для індустріалізації промисловості й інтенсифікації сільського господарства*".

Цільова установка: завдання соціалістичного будівництва можна успішно здійснити лише на основі використання наших природних ресурсів. Ці ресурси величезні. Вони дають змогу постачати промисловості сировину, трудящим масам - продукти, що потрібні для життя, державі - експортні товари для обміну на найпотрібніші предмети (машини, сировину). Найкраще використання наших природних ресурсів можливе лише на основі наукового вивчення їх і шляхів опанування ними.

Теми для вивчення: «Продукти сільського господарства», «Ліс і лісове господарство», «Скотарство і його продукти», «Птахівництво та його продукти», «Рибальство і його продукти», «Садівництво і бджільництво».

7-й рік навчання.

Загальна тема на рік: " *Праця і здоров'я людини*".

Цільова установка: завдання соціалістичного будівництва і боротьба за комунізм вимагають від трудящих напруженої діяльності, піднесення продуктивності фізичної і розумової праці, виховання сильних і вольових борців для майбутніх боїв з капіталізмом. Використовуючи як найкраще наші людські сили треба так організувати працю і життя, щоб найбільше зберегти здоров'я і сили. У цьому нам допоможе наукове вивчення будови й роботи людського організму в зв'язку з питаннями гігієни праці і побуту.

Теми для вивчення: «Роль кістяка і м'язів у роботі організму», «Обмін речовин - джерело енергії», «Регулювання діяльності людини», «Праця. Її закони. Раціоналізація праці», «Здоровий і хворий організм», «Розвиток людини», «Основи еволюційного вчення» [22, с. 87-90].

За подібними програмами працювало більшість шкіл Волинської округи. Дещо за іншою програмою працювали вчителі Денишівської 7-ми річної агрономізованої трудової школа. Перед нею *Троянівський районний*

Виконавчий Комітет поставив завдання: "Оскільки Денишівська трудшкола має своїм завданням поставити своє господарство до деякої міри зразковим, яке мусить стати прикладом для оточуючого нас, необхідно детально вивчити природні та економічні умови села шляхом обслідування господарств, що дасть можливість виявити сучасний стан і напрямок господарства і на підставі цього встановити в польовому кліні типовий сівозмін, який би відповідав умовам села. Також рахувати необхідним обладнати невелику метеорологічну станцію" [23, с.1].

У цій школі вивчався предмет *"Сільське господарство"*, який передбачав вивчення ботаніки і сільського господарства, ґрунтознавства, рільництва, угноєння, скотарства, птахівництва, бджільництва, а також машинізації, електрифікації та колективізації сільського господарства. Програма з цього предмету подавалась у 1-му розділі [23, с.15-19]. Вчитель з сільського господарства, агроном **К.Сивіцька**, при викладанні використовувала такі **методи навчання**: бесіди, розгляд шкідливих комах та бур'янів, лабораторні роботи при розгляді будови комах, спостереження над розвитком шкідників, виготовлення колекцій (5 клас, тема *"Врожай та шкідливі комахи та бур'яни"*); ознайомлення з роботою ферми, працею доярки, лабораторний аналіз молока (6 клас, тема *"Скотарство та птахівництво"*); пояснення, спостереження, екскурсія на свиноферму (7 клас, тема *"Свинарство"*), тощо [23, с.22-23].

Як відомо, трудові школи цього періоду переходять на **комплексно-проектну систему навчання**. Найбільш вдало метод проектів був запроваджений у школах з сільськогосподарським ухилом, де учні на пришкільних ділянках виконували ряд робіт, фактично *"проектів"*. Зокрема, учні 5-7 -х класів вище означеної школи виконували наступні проекти: *«Робота по знищенню бур'янів навколо школи та на дослідних ділянках»*, *«Догляд за щепами»*, *«Викопування ям для посадки дерев»*, *«Посадка суниць»*, *«Прибирання сухого листя в садку»*, *«Посадка живої загорожі понад парканом шкільної садиби»*, *«Прибирання колекційних грядок»*, *«Посадка*

плодових дерев та підготовка їх до зими (обгортання, підв'язка)», «Заготовка насіння» [23, с.18].

Програма з географії у ці часи передбачала реалізацію краєзнавчого принципу. У 5-му класі навчання географії починалося з найближчої околиці, поступово переходячи до вивчення району, потім округи. 6-й рік передбачав вивчення географії СРСР, 7-й - географії зарубіжних країн. Учні 5-го класу Денишівської агрономізованої трудової школи в 1929-1930 н. р. (вчитель **Г.Камченко**) вивчали географію за програмою, викладеною у додатках.

Програми з мови та літератури також передбачали вивчення рідного краю за допомогою методів *екскурсій*, *спостережень*, *обстежень*. Продемонструємо це на програмі з української мови та літератури для 6-го класу [22, с.206] (див. Табл.8).

Таблиця 8.

Програми з української мови та літератури для 6-го класу на 1929 - 30 н.р.

Суспільствознавчі теми	Літературно-дослідна робота над життєвим матеріалом
<p>Загальна комплексна тема: «Обмін поміж містом і селом».</p> <p>Тема з літератури: «Місто в художніх творах».</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Спостереження та запис окремих моментів з життя міста. 2. Художнє оформлення цих спостережень. 3. Спостереження і запис особливостей нашого міста.
<p>Загальна комплексна тема: «Організація основних галузей нашої промисловості і її розвиток».</p> <p>Тема з літератури: « Праця і побут робітників».</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Екскурсія в місто, на виробництво. 2. Художнє оформлення вражень від різних виробництв. 3. Власні спостереження за життям робітників. 4. Збір колекції картин про життя робітників.

[22, с. 206].

Таким чином, у 20-ті роки на Волині краєзнавство включалось до змісту комплексних програм початкових шкіл. Для методичної допомоги вчителям

у роботі над цими програмами був створений губернський навчально-методичний комітет до складу якого входили відомий на той час на Волині педагог - автор практичних розробок П.Постоев. При вивченні рідного краю вчителями використовувались методи: дослідницький, екскурсії, спостереження, а також метод проектів. Суттєво, що у роботі вчителів виникають нові форми роботи: вивчення природи, навколишнього оточення, економіки місцевого краю, роботи місцевих органів влади тощо.

Як показує аналіз вивчення краєзнавства учнями початкових та семирічних шкіл Волині у навчальній діяльності, процес цей був не однозначним те непослідовним. Величезні складнощі у діяльності вчителів виникали у 1917-1920 рр., оскільки значна розруха і відсутність керівних та методичних матеріалів позбавляли можливості діяльності волинсько-поліське вчительство. Все ж протягом 1921-1925 рр. у школах Волині ведеться спроба впровадження певних засобів оволодіння учнями відомостями про природу та навколишнє оточення. Значне пожвавлення у використанні шляхів і засобів поглибленого вивчення рідного краю є досить відчутним у 1926-1930 рр. Саме в цей період можна стверджувати про певну систематичність у такій діяльності.

Серед *тенденцій* вивчення краєзнавства у семирічних школах варто відзначити:

- епізодичність та певну штучність в оволодінні змістом краєзнавства школярами у першій половині 20-х рр.;
- значну творчість та певну своєрідність використання краєзнавчих засобів у діяльності вчителів та учнів волинських шкіл у другій половині 20-х рр., їх регіональну спрямованість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Постолатій В. Як вирішували питання // Рідна школа. - 1996 - № 11-12.-С.29.
2. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918-1919 шкільний рік. -К.: Департамент Нижчої Освіти, 1918. - 32 с.
- 3.Матеріали Центрального державного архіву вищих органів державної влади і управління України /ЦДАВО України/ Ф. 2582, оп.2, спр.116, арк. 2-25.
- 4.Матеріали Державного архіву Житомирської області /ДАЖО/ Ф. Р. 2524, оп. 1, спр. 1, арк. 28.
5. Харциєв В. Як вивчати свій край // Шлях освіти. - 1925.- №10. - С. 193.
- 6.ДАЖО Ф. Р. 2509, оп. 1, спр. 6, арк. 1.
- 7.ДАЖО Ф. Р. 266, оп. 1, спр. 773, арк. 62-77.
- 8.Житомирщина крізь призму століть. - Житомир: Журфонд, 1997. - 192 с.
- 9.Постоев П. Рідний край. Початкова географія. Підручник для українських початкових шкіл. - Полтава, 1918. -56 с.
10. Збірник матеріалів Київської губнаросвіти. - К., 1920.-С. 49.
- 11.ДАЖО Ф. Р. 1147, оп. 1, спр. 17, арк. 75.
- 12.ДАЖО. Ф. Р. 1138, оп. 1, спр. 3, арк. 7-57.
13. Яневич М. Друга губерніальна конференція педагогічних ВУЗ'ів Волині // Шлях освіти. - 1925. - № 3. - С. 240.
- 14.Постоев П. Федюченко Ф. Початкова географія та елементи краєзнавства. -Харків, 1925. - 150с.
- 15.Постоев П. Волинська округа. Підручна книжка з краєзнавства для вчителів трудових шкіл Волинської округи. - Житомир, 1926.- 92 с.
- 16.Програмні матеріали для трудових шкіл 1-го концентру. - Харків, 1929. -319 с.
17. ДАЖО. Ф. Р. 239, оп. 1, спр. 22, арк. 1-104.
18. ДАЖО. Ф. Р. 266, оп. 1, спр. 773, арк. 62-67.

19. Програми школи загального навчання на селі /1-4 групи/. - Харків: Народний учитель, 1930. - 221 с.

20. Порадник по соціальному вихованню дітей. Випуск 1. - Харків, 1921. - 136 с.

21. Миловидов Л. В. Краєзнавство в школі. Зміст та методи праці. - Дніпропетровськ, 1929. - 104 с.

20. ДАЖО. Ф. Р. 31, оп. 1, спр. 1157, арк. 96.

21. ДАЖО. Ф. Р. 31, оп. 1, спр. 118, арк. 2-204.

22. ДАЖО. Ф. Р. 266, оп. 1, спр. 46, арк. 81-223.

23. ДАЖО. Ф. Р. 1138, оп. 1, спр. 18, арк. 1-98.